

Wincenty Myszor, Krzysztof Bardski, Piotr Jeuté, Bronisław Kądziela, Stanisław Kalinkowski

Biuletyn patrystyczny

Collectanea Theologica 56/2, 145-155

1986

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BIULETYN PATRYSTYCZNY

Zawartość: I. PUBLIKACJE. *Graeco-Coptica*. II. KOMUNIKATY. Stan badań nad św. Pacjanem. III. SPRAWOZDANIA. 1. Symposium na temat najciekawszych odkryć archeologii chrześcijańskiej na Wschodzie (ATK, 29 kwietnia 1985 r.). — 2. Chrześcijaństwo a życie publiczne w cesarstwie rzymskim. Sprawozdanie z symposiumu patrystycznego (KUL, 20—21 marca 1985 r.)*.

I. PUBLIKACJE

„Graeco-Coptica”

Graeco-Coptica. Griechen und Kopten im byzantinischen Ägypten, wyd. P. Nagel, Martin-Luther-Universität, Halle-Wittenberg, Wissenschaftliche Beiträge 1984/48 (I, 28), Halle 1984, 273 ss.

W dniach od 25 do 27 maja 1983 r. odbywała się w Halle V Konferencja poświęcona zagadnieniom koptyjskim, tym razem przede wszystkim sprawie kontaktów grecko-koptyjskich we wczesnym Bizancjum. Referaty przedstawione na tej konferencji złożyły się na publikację *Graeco-Coptica*. Zagadnienia poruszane w referatach dotyczyły takich spraw, jak ogólna ocena kontaktów grecko-koptyjskich, aż do szczegółowych zagadnień, rękopisów i kwestii językowych. Roli Egiptu chrześcijańskiego w Cesarstwie Wschodnim poświęcił swój referat F. Winkelmann (*Die Stellung Ägyptens in Oströmisch-Byzantinischen Reich*, 11—35) powołując się na ostatnio opublikowane źródła koptyjskie. Winkelmann doszedł do przekonania, że nasze dotychczasowe sądy o monofizycznej opozycji w Egipcie wobec Bizancjum należy zrewidować i różnicować. Część monofizytów w Egipcie, a prawdopodobnie i w innych rejonach cesarstwa pozostała wierna Bizancjum jako sile politycznej, także w czasie najazdu arabskiego.

Zagadnieniom gospodarki Egiptu poświęcił swoje wystąpienie G. Poethke (*Metrocomiae und Autopragie in Ägypten*, 37-44). *Metrocomia* oznaczała w Egipcie nie tylko osadę, ale jednostkę gospodarczą, której przywileje wyrażały się również w autopragii w samodzielnym i wspólnym określaniu wysokości podatków. J. Becher przedstawił natomiast kult Izydy i Serapisa w okresie Augusta, odnotowany na monetach tego okresu (*Der Isis- und Serapiskult und die alexandrienische Münzprägung in Augusteischer Zeit*, 45-65). Przyczynkiem do studiów sybillistyki był referat U. Treu (*Die Oracula Sybillina und Ägypten*, 55—60). Autorka omówiła krótko wszystkie wzmianki o Egipcie w tych tekstach. Brak wzmianek o Rzymie w *Oracula* autorka łączy z niechęcią Wschodu wobec pogańskiego Rzymu, co jednocześnie jej zdaniem uzasadnia popularność tych tekstów wśród chrześcijan. Laszlo Kakosy, egiptolog z Budapesztu, zajął się kwestią zanikania pogaństwa w Egipcie, w świetle źródeł z IV i V wieku (*Das Ende des Heidentums in Ägypten*, 61—76). Znajomość mitologii egipskiej, wprawdzie szczątkowa i zniekształcona trwa aż do najazdu arabskiego.

Zagadnieniem kultu egipskiego w okresie chrześcijańskim zajęła się również A. Burkhard (*Zu späten heidnischen Priestern in Philae*, 77—83). Autorce chodzi przede wszystkim o najpóźniej datowane hieroglificzne inskrypcje z Philae, a mianowicie z roku 394 po Chrystusie, inskrypcje de-

* Redaktorem niniejszego biuletynu jest Stanisław Kalinkowski, Warszawa.

motyczne z 452 oraz greckie pogańskie z roku 456—457. W roku 537 świątynia Izdy z Philae zostaje zamieniona na chrześcijański kościół (o czym mówią również inskrypcje).

Badania koptyjskich tekstów magicznych prowadzone przez Angelicusa Kroppla OP (1892—1980) omówił oraz przedstawił ich stan obecny (po śmierci znakomitego koptologa) H. Wilsdorf (*Die koptische Zaubertexte in der Bearbeitung von Pater Angelicus Kroppl*, 85—101). Artykuł jest dobrym wprowadzeniem dla tych, którzy mają zamiar zająć się koptyjską magią. E. Lüdeckens przedstawił zagadnienie koptyjskich inskrypcji nagrobnych (*Koptische Grabsteine*, 103—110), a W. Godlewski, z Warszawy, stan badań nad rzymskim okresem nekropoli w Deir El Bahari (*The Late Roman Necropolis in Deir El Bahari*, 111—119).

Dostęp do historii chrześcijaństwa i literatury chrześcijańskiej w Egipcie umożliwia koptyjska papirologia, której prawdziwy rozwój jeszcze nie nastąpił. Stan odkryć i wydań koptyjskich papirusów od XVIII wieku począwszy przedstawił J. Irmscher (*Die Anfänge der koptischen Papyrologie*, 121—136). Dla koptologa i patrologa artykuł ten jest doskonałym zestawieniem dotąd odkrytych rękopisów papirusowych z tekstami koptyjskimi.

Związki Greków z Koptami zaznaczają się w najstarszych tekstach koptyjskich, to znaczy starokoptyjskich. Zagadnienie to przedstawił H. Satzinger (*Die altkoptischen Texte als Zeugnisse der Beziehungen zwischen Ägyptern und Griechen*, 137—146). Zagadnieniom językowym poświęcił swój artykuł W. P. Funk (*Bemerkungen zum Sprachvergleich griechisch-koptisch*, 147—180). Autor przez zastosowanie metody badań kontrastywnych dla struktur językowych koptyjskiego i greckiego ukazał nie tylko sposób tłumaczenia przez koptyjskich tłumaczy odpowiednich zjawisk językowych z greckiego, ale również wniósł wiele cennych spostrzeżeń dla badań filologicznych i egzegetycznych tekstów tak greckich, jak i koptyjskich. Lektura jego artykułu ukazuje, jak wiele jeszcze mają do zrobienia językoznawcy w zakresie badań obu języków.

Tłumaczeniami z greki na koptyjski tekstów literackich zajął się T. Orlandi, z Rzymu (*Le traduzioni dal Greco e lo Sviluppo della Letteratura Copta*, 181—203). Artykuł ważny dla patrologa. Największe zainteresowanie wśród patrologów winien wzbudzić artykuł H. G. Thümmela o szkole Orygenesa (*Die Schule des Origenes*, 205—217). Prócz dokładnej charakterystyki „szkoły Orygenesa” w przekazie Euzebiusza z Cezarei, autor zajął się również kwestią Orygenesa — ucznia Ammoniosa Sakkasa, i Orygenesa, neoplatonika, o którym pisał Porfiriusz. Autor, po przytoczeniu szeregu opinii na ten temat, opowiedział się, choć bez dokładnej analizy źródeł, za istnieniem jednego Orygenesa, ucznia Ammoniosa, który był identyczną osobą z Orygenesem wspomnianym przez Porfiriusza. H. M. Schenke (*Ein koptischer Evagrius*, 219—230) opublikował natomiast odkryty na ostrakonie fragment z dzieła Ewagriusza Pontyjskiego w tłumaczeniu na koptyjski, dwa cytaty z dzieła *De octo spiritibus malitiae*, które potwierdzają wielki wpływ Ewagriusza na egipski monastycyzm, a jednocześnie umożliwiają obserwację sposobu tłumaczenia ascetycznych tekstów na język koptyjski. Zagadnieniem dwujęzycznych tekstów Starego Testamentu zajął się wydawca tomu, P. Nagel (*Griechisch-koptische Bilinguen des Alten Testaments*, 231—257), dołączając wykaz opublikowanych tekstów tego rodzaju.

L. Vidman, z Pragi, jako ostatni z autorów tego zbioru studiów przedstawił grecki tekst modlitw brewiarzowych przechowywany w praskim rękopisie z czasów arabskich (*Ein griechisches Stundengebet in einem Prager Papyrus aus arabischer Zeit*, 259—269). Studia zebrane w *Graeco-Coptica* ukazują jak można w niskonakładowej (mała poligrafia!) pozycji zebrać ważne dla badań starożytności chrześcijańskiej artykuły.

ks. Wincenty Myszor, Warszawa

II. KOMUNIKATY

Stan badań nad św. Pacjanem

Osoba oraz twórczość św. Pacjana, biskupa Barcelony i autora nielicznych dzieł powstałych w II połowie IV w., jest na gruncie polskim prawie nieznaną. Poza zwięzłymi danymi encyklopedycznymi oraz krótką informacją zamieszczoną w *Słowniku Wczesnochrześcijańskiego Piśmiennictwa*¹, dysponujemy niewielką broszurką o charakterze apologetyczno-pastoralnym ks. J. Czuja².

Dorobek literacki biskupa Barcelony stanowią następujące dzieła:³

1. Trzy *Listy* do nowacjanina Symproniana traktujące głównie o zagadnieniach związanych z pokutą i pojednaniem, o nazwie „katolicki” i o kwestiach eklezjologicznych.

2. *Wezwanie do pokuty*, gdzie autor wyjaśnia, czym jest sakrament pokuty i pojednania, ukazuje sens czynów pokutnych oraz podaje klasyfikację i znaczenie grzechów.

3. *O chrzcie* — krótka nauka dla katechumenów przygotowujących się do chrztu, gdzie Pacjan przedstawia, czym jest grzech pierworodny i w jaki sposób Chrystus wyzwala nas z niego.

Warto wspomnieć o hipotezie G. Morina, który starał się wykazać, iż Pacjan był autorem szeregu dzieł przypisywanych innym Ojcom Kościoła⁴. Z tym stanowiskiem podjęło polemikę wielu badaczy twórczości biskupa Barcelony⁵. Obecnie zdecydowana większość patrologów wypowiada się przeciw hipotezie Morina, a cała dyskusja wokół tego problemu posiada raczej charakter historyczny.

Najnowsze wydanie krytyczne dzieł Pacjana zostało opracowane w 1958 r. przez L. Rubio Fernandez⁶. Do tego czasu najlepszym tekstem, jaki posiadaliśmy, było wydanie V. Noguery⁷, chociaż najbardziej rozpoznańskie opracowanie zostało opublikowane przez P. Gallandiego⁸, a następnie przedrukowane przez Migne'a⁹. Do tej pory ukazały się tylko dwa tłumaczenia Pacjana na języki nowożytnie. Pierwszego dokonał na język kataloński L. Ribera¹⁰, drugie natomiast, na język hiszpański, opublikował

¹ J. M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Słownik Wczesnochrześcijańskiego Piśmiennictwa*, Poznań 1971, 310—311.

² J. Czuj, *Św. Pacjan z Barcelony*, Tarnów 1923, s. 86. Autor opowiada się w swoim dziele za hipotezą Morina, o której będzie mowa w dalszej części artykułu.

³ E. Dekkers, A. Gaar, *Clavis Patrum Latinorum*, Steenbrugis 1961, 561—563, s. 128.

⁴ G. Morin, *Un traité inédit du IV siècle le „De similitudine carnis peccati”*, *Revue Bénédictine* 29 (1912) 1—28; *Un nouvel opuscule de Saint Pacien? Le „Liber Iustinum” faussement attribué à Victorin*, *Revue Bénédictine* 30 (1913) 286—293; „*De similitudine carnis peccati*”, *Revue d'histoire ecclésiastique* 38 (1942) 415—417.

⁵ F. Borleffs, *Zwei neue Schriften Pacians?* *Mnemosyne* 3, 7 (1939) 180—192; J. Madoz, *Herencia literaria del presbítero Eutropio*, *Estudios Eclesiásticos* 16 (1942) 27—57.

⁶ L. Rubio Fernandez, *San Paciano. Obras*, Barcelona 1958.

⁷ V. Noguera, *D. Paciani episcopi Barcinonensis opera quae exstant*, Valencia 1780.

⁸ P. Gallandi, *Bibliotheca Veterum Patrum*, Venezia 1770, 7, 255—276.

⁹ J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Series latina*, Paris 1845, t. 13, 1051—1094.

¹⁰ L. Ribera, *Sant Pacia: Obres*, Barcelona 1931.

L. Rubio Fernandez i zamieścił razem z wydaniem krytycznym dzieł biskupa Barcelony. Ostatnio ukazało się nowe tłumaczenie części dzieł Pacjana na język kataloński J. Fabregasa¹¹. Praca ta została ponadto zaopatrzona w liczne noty.

Szczegółowe informacje na temat życia i osoby św. Pacjana można znaleźć we wstępie do wydania krytycznego L. Rubio Fernandez'a oraz w artykule U. Domingueza del Val *Paciano de Barcelona, escritor, teólogo y exegeta*¹², natomiast badania nad rękopisami prowadzili głównie L. Rubio Fernandez¹³ oraz A. Anglada¹⁴.

Zasadniczo można rozróżnić dwa kierunki badań nad twórczością biskupa Barcelony:

1. Analiza formalna i filologiczna tekstów św. Pacjana

Jest to kwestia szczególnie interesująca, gdyż w pismach biskupa Barcelony znajdujemy liczne nawiązania do literatury klasycznej, a jego język cechuje niezwykle bogactwo form. W początkach XX w. problemem tym zajmowali się A. Gruber¹⁵ oraz R. Kauer¹⁶, a następnie badał go J. Madoz¹⁷ i L. Rubio Fernandez¹⁸, a aktualnie opublikował na ten temat szereg artykułów A. Anglada¹⁹.

2. Teologia św. Pacjana

Tu z kolei możemy wyróżnić trzy zasadnicze kierunki:

a) Niewątpliwie najczęściej poruszonym tematem jest nauka św. Pacjana dotycząca pokuty. Wszystkie opracowania obejmujące problem praktyki oraz podstaw doktrynalnych sakramentu pokuty i pojednania w pierwotnym Kościele, zwłaszcza w Kościele hiszpańskim, poświęcają sporo miejsca teologii pokuty św. Pacjana²⁰. Ponadto problemem tym zajął się szczegółowo

¹¹ J. Fábregas, *Sant Pacià de Barcelona: De la Penitència, Del Baptisme*, Barcelona 1981.

¹² U. Dominguez del Val, *Paciano de Barcelona, escritor, teólogo y exegeta*, *Salmanticensis* 9(1962) 53—85. Patrz również: U. Dominguez del Val, *Herencia literaria de padres y escritores españoles de Ostio de Córdoba a Julián de Toledo*, Salamanca 1967, 20—22; E. Cuevas, U. Dominguez del Val, *Patrología Española*, Escorial 4 1952, 37—44.

¹³ L. Rubio Fernandez, *El texto de San Paciano*, *Emérita* 25 (1957) 327—367.

¹⁴ A. Anglada, *La tradición manuscrita de Paciano de Barcelona*, *Emérita* 35 (1967) 137—161; *Unas notas críticas al texto de Paciano de Barcelona*, *Emérita* 47 (1979) 11—34.

¹⁵ A. Gruber, *Studien zu Pacianus von Barcelona*, München 1901.

¹⁶ R. Kauer, *Studien zu Pacianus*, Wien 1902.

¹⁷ J. Madoz, *Ovidio en los SS. Padres españoles*, *Estudios Eclesiásticos* 23 (1949) 233—238.

¹⁸ L. Rubio Fernandez, *San Paciano*, *dz. cyt.*, 25—37.

¹⁹ A. Anglada, *La fuente del catálogo heresiológico de Paciano*, *Emérita* 33 (1969) 321—346; *La expresión „intemerata Dei virgo” como metáfora del período gramatical en Paciano de Barcelona*, *Emérita* 48 (1980) 271—294; *„Christianio mihi nomen est, catholico vero cognomen” a la luz de la doctrina gramatical*, *Emérita* 32 (1964) 253—266.

²⁰ S. Gonzalez, *La penitencia en la primitive Iglesia Española*, Salamanca 1950, 73—79; J. Fernandez Alonso, *La cura pastoral en la España romano-visigoda*, Roma 1955, 135—136, 513—517, 522—525; F. J. Lozano Sebastian, *La penitencia canónica en la España romano-visigoda*, Burgos 1980; S. Gonzalez, *La disciplina penitencial de la Iglesia Española*, *Revista Española de teología* 1,1(1940) 345—353; E. Göller, *Analek-*

C. McAuliffe²¹ oraz A. Martinez Sierra, który w swoim artykule wyłożył syntezę nauki św. Pacjana o pokucie²².

b) Niejednokrotnie św. Pacjan porusza problemy eklezjologiczne, w jego pismach została zawarta ciekawa i oryginalna nauka o Kościele. Stąd również ta kwestia wzbudziła zainteresowanie teologów. Na ten temat obszerne pisał U. Dominguez del Val²³ oraz nawiązał do niego M. Martinez²⁴.

c) Szczegółowym raczej problemem, niemniej budzącym liczne kontrowersje, jest nauka św. Pacjana dotycząca grzechu pierwotnego. Wynika to stąd, że Pacjan jest jednym z pierwszych teologów omawiających tę kwestię. Zagadnieniem tym zajmował się najpierw J. M. Dalmau²⁵, a następnie U. Dominguez del Val²⁶ oraz A. Martinez Sierra²⁷.

Ponadto poruszano również inne wybrane zagadnienia z teologii św. Pacjana, np. jego naukę o sakramentach²⁸ oraz egzegezę Pisma Świętego.²⁹

Aktualnie jest pisana na Akademickim Studium Teologii Katolickiej praca magisterska, która poza analizą szczegółowych kwestii dotyczących osoby i twórczości biskupa Barcelony, zawierać będzie próbę całościowego ujęcia jego nauki o pokucie i pojednaniu na tle sporów nowojaczańskich oraz praktyki pierwotnego Kościoła. Praca, której autorem jest niżej podpisany, obejmuje również polski przekład wszystkich dzieł św. Pacjana.

Krzysztof Bardski, Warszawa

III. SPRAWOZDANIA

1. Symposium na temat najciekawszych odkryć archeologii chrześcijańskiej na Wschodzie (Akademia Teologii Katolickiej, 29 kwietnia 1985 r.)

Dnia 29 kwietnia 1985 roku w Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie odbyło się sympozjum poświęcone wybranym odkryciom archeologii chrześcijańskiej na Wschodzie, zorganizowane przez Koło Naukowe Studentów

ten zur Bussgeschichte des IV. Jahrhunderts, Römische Quartalschrift 36 (1928) 145—261; P. Galtier, *De paenitentia tractatus dogmatico-historicus*, Paris 1931; i in.

²¹ C. McAuliffe, *The mind of Saint Pacianus on the efficacy of the episcopal Absolution*, Theological Studies 1 (1940) 365—381; 2 (1941) 19—34; *Absolution in the Early Church. The View of Saint Pacianus*, Theological Studies 6 (1945) 51—61.

²² A. Martinez Sierra, *Teologia penitencial de S. Paciano de Barcelona*, Miscelánea Comillas 47—48 (1967) 75—94.

²³ U. Dominguez del Val, *Doctrina eclesiológica de San Paciano de Barcelona*, Historisches Jahrbuch 77 (1958) 83—90.

²⁴ M. Martinez, *San Paciano, obispo de Barcelona*, Helmantica 3 (1952) 221—238.

²⁵ J. M. Dalmau, *La doctrina del pecado original en Sant Pacià*, Analecta Caera Tarraconensia 2 (1928) 203—210. Autor opowiada się za hipotezą Morina.

²⁶ U. Dominguez del Val, *La teologia de San Paciano de Barcelona*, La Ciudad de Dios 171 (1958) 5—28. Rozdział pt. *El pecado original*, s. 20—28.

²⁷ A. Martinez Sierra, *San Paciano, teólogo del pecado original*, Miscelánea Comillas 49 (1968) 279—284.

²⁸ U. Dominguez del Val, *La teologia... Rozdział pt. Los sacramentos*, s. 28.

²⁹ J. Vilar, *Les citacions bibliques de Sant Pacià*, Estudis Universitaris Catalans 17 (1932) 1—49.

Archeologii Chrześcijańskiej ATK. Celem sympozjum było zapoznanie uczestników z aktualnym stanem badań nad niektórymi stanowiskami lub zespołami stanowisk z okresu chrześcijańskiego na obszarze Azji Mniejszej, Palestyny, Egiptu oraz Nubii. Przy doborze tematów starano się uwzględnić wyniki najnowszych prac dotyczących możliwie najbardziej reprezentatywnych zagadnień archeologicznych na tych terenach.

Sesję otworzył prorektor ATK ks. doc. dr hab. Helmut Juros, a słowo wstępne wygłosił prodziekan Wydziału Teologicznego ks. doc. dr hab. Wincenty Myszor, który następnie przewodniczył pierwszej części sympozjum.

Pierwszy referat, składający się z dwóch części, poświęcony był badaniom synagogi w Kafarnaum w Galilei oraz synagogi w Sardes w Azji Mniejszej. Ciekawe okazało się zestawienie miejsca modlitw gminy żydowskiej w Palestynie i na Diasporze, jak również możliwość zaobserwowania ewentualnych związków między budownictwem synagogalnym a założeniami wczesnochrześcijańskimi, obydwie synagogi bowiem pochodzą z okresu chrześcijańskiego. Możliwość taką ułatwił fakt zlokalizowania w pobliżu synagogi w Kafarnaum tzw. „domu św. Piotra”, gdzie, być może, już od I wieku odbywały się zebrania gminy chrześcijańskiej. Referat ten został wygłoszony przez studentów: Artura Figurę (II rok) i Lidię Karecką (IV rok).

Dwa kolejne referaty przedstawiły dr Elżbieta Makowiecka i doc. dr hab. Ewa Wipszycka-Bravo.

W 1965 roku na terenie dawnej miejscowości Kelia (łac. Cellae) w Dolnym Egipcie odkryto pozostałości wielkich zespołów klasztorów, które w okresie od VI do VIII wieku były siedzibą mnichów koptyjskich. Badania archeologiczne prowadzone przez misję szwajcarską mają charakter ratunkowy i wymagają wielkiego pośpiechu, ponieważ teren, na którym znajdują się zabytki, władze egipskie przeznaczyły pod uprawę i w ślad za archeologami postępują buldożery niwelujące teren. W ostatnich kampaniach wykopaliskowych w Keliach brała udział dr Elżbieta Makowiecka, która przedstawiła najnowszy stan badań nad niektórymi spośród stu sześćdziesięciu zlokalizowanych dotąd eremów. Następnie doc. dr hab. Ewa Wipszycka-Bravo w sposób bardzo sugestywny zapoznała uczestników sympozjum z gospodarką klasztorów oraz życiem codziennym mnichów, wskazując przy tym na czynniki, które spowodowały rozkwit, a następnie upadek całego zespołu, oraz ilustrując krótko na tym przykładzie losy monastycyzmu egipskiego po podboju arabskim. Autorka zwróciła również uwagę na rozbieżność chronologiczną pomiędzy źródłami pisanymi na temat mnichów koptyjskich, pochodzącymi głównie z IV i V wieku, a znaleziskami archeologicznymi z Kelii, pochodzącymi z VI, VII i VIII wieku. Wyniki wykopalisk, nawet jeżeli wskazują na nieco inny stan rzeczy niż źródła pisane, nie mogą być w takim wypadku traktowane jako materiał podważający wiarygodność źródeł.

Po przerwie studenci: Tomasz Waliszewski (I rok) i Piotr Jeuté (III rok) przedstawili grupę dwunastu odkopanych dotychczas kościołów w miastach nabatejskich na pustyni Negev w południowej Palestynie. Budowle te, znalezione w miejscowościach: Mamphis, Ruhebe, Elusa, Nessana, Subeita i Oboda, pochodzą prawdopodobnie z okresu od połowy IV do połowy VII wieku i stanowią cenny materiał dla poznania rozwoju Kościoła i oryginalnej kultury okresu chrześcijańskiego na tym terenie. Podjęto próbę nowego spojrzenia na problem datowania odkrytych dotąd świątyń.

Następny referat wygłosił prof. dr hab. Tadeusz Dzierżykraj-Rogalski, który przedstawił wyniki badań prowadzonych wspólnie z prof. Elżbietą Promińską nad trzema mumiimi mnichów koptyjskich w miejscowości Deir el Medina w Górnym Egipcie. Prof. Dzierżykraj-Rogalski omówił stan zachowania mumii, a następnie wykazał, w jak wielkim stopniu badania antropologiczne mogą być pomocne w archeologii. Na podstawie

tego typu badań określić można np. wiek zmarłego, jego tryb życia, rodzaj wykonywanej przez niego pracy, powód zgonu oraz ówczesne obyczaje pogrzebowe.

Jako ostatni zabrał głos dr Tadeusz Gołgowski omawiając rozplanowanie wnętrza i elementy architektoniczne kościołów na terenie Nubii w aspekcie ich funkcji liturgicznych. Wychodząc od przykładu katedry w Faras dr Gołgowski dokonał przeglądu najbardziej reprezentatywnych świątyń tego terenu takich jak: Kościół Północny, Kościół Południowy, Kościół „Rivergate” i Kościół na Polu Mastab w Faras, Kościół w Abdallah Nirqi, Kościół Qasr el Wizz, Kościół Stary w Dongoli, Kościół w Sonqi Tino, wskazując na ścisły związek pomiędzy układem wnętrza, kształtem i miejscem ołtarza, ambony, ławy dla duchowieństwa w tych kościołach, a sprawowaną w nich liturgią.

Gośćmi sympozjum obok studentów Uniwersytetu Warszawskiego i studentów różnych kierunków ATK, byli pracownicy naukowcy Zakładu Archeologii Śródziemnomorskiej PAN, Stacji Archeologii Śródziemnomorskiej PAN, Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN, Katedry Archeologii Śródziemnomorskiej UW oraz Wydziału Teologicznego ATK.

Piotr Jeuté, Warszawa

2. Chrześcijaństwo a życie publiczne w cesarstwie rzymskim w III i IV wieku. Sprawozdanie z sympozjum patrystycznego (Lublin 20—21 marca 1985)

Instytut Historii Kościoła Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego zorganizował sympozjum, którego temat — podany w tytule niniejszego sprawozdania — zainteresował nie tylko patrologów, lecz także stał się okazją do wymiany myśli między nimi a historykami i znawcami sztuki starożytnej. Obok licznych reprezentantów gospodarzy w spotkaniu brali udział zainteresowani z Warszawy, Krakowa, Włocławka, Pelplina.

Po odprawieniu koncelebrowanej Mszy św., której przewodniczył ks. bp doc. dr hab. Jan Śrutwa, otwarcia sympozjum dokonał rektor KUL ks. bp prof. dr hab. Piotr H e m p e r e k, wyrażając podziękowanie za podjęcie tematu i organizację sympozjum. Wprowadzenia w zasadniczą tematykę dokonał ks. bp Jan Śrutwa. Uzasadnił on wybór tematu podkreślając jego wymiar ponadczasowy, zawsze życiowo ważny dla społeczności chrześcijańskiej. Tak zakreślone ramy czasowe — III—IV w. — miały na celu zaostreżenie widzenia uczestników, gdyż jest to epoka przełomowa, bardzo różna w swoim zasadniczym wyrazie: Kościół katakumb i prześladowań — III w., Kościół pokoju po 313 r., ofensywny Kościół Ojców — IV w.

Sesję przedpołudniową pierwszego dnia — przewodniczył jej ks. Andrzej Bober SJ — otworzył referat ks. prof. dr hab. Czesława Bartnika: *Chrześcijaństwo w życiu publicznym — jako problem teologiczny*. Dla chrześcijan problemem prymarnym było uświadomienie sobie istnienia społeczności Kościoła w konkretnym świecie. Ocena jego wartości była różnorodna; jednak bardzo często *implicite* zawierała spojrzenie negatywne, bowiem dopiero Sobór Watykański II w pełni przyjął świat jako dobro. Podobnie — jak zaznaczył prelegent — nie można mówić o jakiejś koncepcji Kościoła, ta bowiem krystalizuje się w okresie Renesansu. Życie chrześcijan w starożytności przeniknięte było myślą o bliskiej paruzji. Tworzenie nowej historii dokonywało się w oczekiwaniu na bliską — jak sądzono — paruzję. Można więc mówić o ówczesnej wewnętrznej eschatologii bytu, moralności, koncepcji osoby. Życie publiczne jest jakby immanentne w historii, objawi się w pełni dopiero przy końcu czasów. Mimo zewnętrznych trudności, chrześci-

Janie nie uskarżają się na losy, ponieważ dzięki dobrym uczynom nie są im podporządkowani. Państwo natomiast to problem teologii, z uwagi na fakt silnego powiązania religii z państwem jako instytucją. Owa „teologia państwowa” cesarstwa rzymskiego stanowiła problem dla chrześcijan początku Kościoła — okresu prześladowań, zaś po roku 313 trwały spory o zakres władzy. Najbardziej właściwą postawą chrześcijanina wydawała się akceptacja zastanej rzeczywistości i próba jej chrystianizacji, ciągła perikleza (przenikanie) aż do całkowitego zaniku istniejących struktur. Postawa ta (po 313 r.) sprowadzała się do trzech zasadniczych wymiarów:

- chrześcijanin uczestniczy w życiu publicznym, a przez prawdziwy kult przemienia stare społeczeństwo w nowe,
- oczyszczenie społeczeństwa z wad moralnych,
- akty miłości socjalnej.

Istotnie ważny jest także nowy sposób interpretacji świata w kluczu osoby, jako wartości najwyższej. Wszelka rzeczywistość publiczna jest częścią języka publicznego, tworzy on komunikację między człowiekiem a Bogiem, zawsze o charakterze względnym.

Ks. doc. dr hab. Franciszek Drączkowski podjął temat: *Otwarcie się chrześcijan na wartości kultury i cywilizacji grecko-rzymskiej na przykładzie Klemensa Aleksandryjskiego*. Ze względu na właściwą Klemensowi zasadę eklektyzmu, autor referatu ograniczył się tylko do niektórych wartości świata Hellenów i Rzymian. *Paideia* (zasadniczo bez odpowiednika polskiego) to pierwsza wartość przejęta przez Klemensa Aleksandryjskiego wraz z całym dziedzictwem znaczeniowym tego terminu. Autor *Kobierców* przejmuje cały wachlarz znaczeń, wzbogacając go o nowe treści (32 nowe znaczenia). Obejmuje tym terminem całość procesów wychowawczych (wychowanie intelektualne, moralne, dobre obyczaje, samowychowanie) jak i ich rezultaty. Klemens ceni kulturę grecką, jej myśl, lecz dokonuje zawsze wyboru, którego kryterium stanowi to, co pożyteczne, pouczające w ramach zasad życia chrześcijańskiego. Prelegent podkreślił znaczenie charakterystycznej dla Klemensa zasady akomodacji, czyli świadomego dostosowania swojego sposobu przemawiania do myśli greckiej, bliskiej umysłom Hellenów. Ów „ożywczy płyn myśli greckiej nawadniający duszę Greków” stanowił swoistą metodę misyjną. Klemens całą kulturę grecką nazywa wręcz „trzecim testamentem”. Chrystus przedstawiany jako Boski Logos jest mądrością i wiedzą, On dał filozofię, by prowadziła Greków do Boga. Klemens jednak nie jest bezkrytyczny w wartościowaniu systemów filozoficznych (odrzuca Demokryta, sofistykę). Zasadniczym celem wychowania chrześcijańskiego jest wszechstronne wykształcenie człowieka.

Reasumując, gnostyk — według Klemensa — jako doskonały chrześcijanin jest w pełni zaangażowany w życie, mądrze z niego korzysta, czerpie ze skarbnicy kultury i cywilizacji grecko-rzymskiej, lecz wciąż zatopiony w modlitwie pragnie zjednoczenia z Bogiem.

W dyskusji, która wywiązała się po przedstawieniu powyższych referatów, ks. bp J. Srutwa podkreślił ważność owej „teologii państwowej” (referat ks. prof. Cz. Bartnika) oraz fakt, iż mimo wszystko chrześcijaństwo niszczyło starą kulturę — co stanowi cechę wszystkich wielkich religii — lecz owa siła niszcząca w porę przekształcała się w siłę zachowawczą. Natomiast dr T. Górski zwrócił uwagę na brak w terminologii Klemensa Rzymskiego obok pojęcia *paideia*, terminu *musikos aner* jako pokrewnego i tak bardzo związanego z myślą grecką. Natomiast ks. dr Sz. Pięszczech podkreślił, iż Kościół pierwszych wieków kształtował swoją myśl nie tylko intuicyjnie, lecz także w oparciu o rozważania filozoficzne (np. Justyn czy też autor listu do Diogeneta). Ks. doc. W. Myszor zwrócił uwagę na fakt, iż brak było wypracowanej ogólnej teorii co do życia publicznego. Proponowano jedynie postulaty dla pewnej grupy ludzi, podejmując wybrane problemy.

Sesję popołudniową — przewodniczył ks. bp Edward Ozorowski — rozpoczął referat ks. doc. hab. E. Stanuli: *Imperatoria sollicitudo względem Kościoła w rozumieniu św. Hilarego z Poitiers*. Swoje przemyślenia prelegent oparł na trzech niewielkich pismach biskupa Poitiers: *Liber primus ad Constantium*, *Liber secundus ad Constantium* oraz *Contra Constantium imperatorem*. Pierwsze z nich kreśli sylwetkę cesarza, podkreślając jego „obłąd cesarzowania” i jednocześnie podaje znaczenie samego terminu *imperatoria sollicitudo*, które ma za przedmiot właśnie cesarza. Dzieło swoje powstanie zawdzięcza chęci obrony niesłusznie posądzonych biskupów, którzy opowiedzieli się po stronie św. Atanazego. Autor *Liber primus* zwraca się z pełnym zaufaniem do cesarza. Jest głęboko przekonany, że osaczony przez arian Konstancjusz opowie się po stronie prawdy. Hilary zesłany na wygnanie (356 r.) po wydarzeniach związanych z synodami w Béziers i Seleucji pisze drugi list *Liber secundus ad Constantium*. Po przedstawieniu w nim błędnej nauki arian, prosi cesarza o audiencję chcąc mówić osprawa wiary. Słowa biskupa nie odnoszą jednak spodziewanego rezultatu, dlatego poznawszy w pełni istniejącą sytuację, zmienia on swoje stanowisko. Pisze trzeci list, pełen retoryki, dosadny w swoich wyrażeniach, ostry w tonie, przez który przemawia głos żywej religijności Hilarego. Wprost nazywa władcę Antychrystem, prześladowcą chrześcijan walczących z Bogiem. Kreśli jednocześnie koncepcję władzy swoją i „Konstancjuszową”. Cesarz rozumie władzę jako totalitaryzm, on jest wszystkim, *sollicitudo* dotyczy dobra społecznego, a dla cesarza dobro społeczne oznacza jego dobro osobiste. Hilary natomiast przypomina, że władza powinna prawdziwie zabezpieczyć dobra społeczne: wolność, prawo samostanowienia, prawo odpowiedzialności. Jednak sprawujący władzę nie mogą przekroczyć pewnych granic. Autorytet władzy nie może identyfikować się z jednostką.

Udział chrześcijan w widowiskach w ocenie Ojców Kościoła, to tytuł komunikatu ks. doc. dr. hab. W. Myszora. Teatr III w. — jak zaznaczył autor komunikatu — znajdował się w fazie upadku, jego poziom równy był okrutnym walkom gladiatorów; niekiedy zdarzały się nawet parodie chrześcijańskich obrzędów. Wypowiedzi Ojców greckich stanowią tu podstawę dla rozważań. Ich stanowisko jest jasne: są zdecydowanie przeciwni udziałowi chrześcijan w widowiskach teatralnych. Aktorzy, ludzie związani z teatrem chcąc dalej utrzymać „status” chrześcijanina, powinni zerwać ze swoim zawodem. Cyryl Jerozolimski podkreślał niemoralność widowisk, będących „pychą szatana”. Powtarzanie się negatywnych opinii Ojców Kościoła świadczy o tym, iż chrześcijanie często bywali w teatrach, a przecież ze względu na swój daleki chrześcijańskim ideałom charakter, późno zasłużyły one na pozytywną ocenę i akceptację. Doc. dr. hab. Barbara Filarska swój referat, bogato ilustrowany przeźroczami, opatrzyła tytułem: *Program i funkcja sztuki chrześcijańskiej okresu dynastii konstantyńskiej*. Zakreślone w tytule ramy czasowe prelegentka zaktualizowała w trzech właściwych okresach:

- ok. 320 r., okres wczesnokonstantyński,
- ok. 330 r., okres średniokonstantyński,
- ok. 361 r., okres późnokonstantyński.

Pierwszy z nich charakteryzuje się licznymi scenami bukolicznymi wraz z odpowiadającymi im scenami rajskimi oraz przedstawieniami Jezusa nauczającego. Ilustrują tę tematykę zabytki o charakterze sepulkralnym. Drugiemu okresowi właściwe są zestawy scen obrazujących główne wydarzenia z historii zbawienia w połączeniach z wydarzeniami z życia Jezusa. Chrystus przedstawiany jako młodzieniec jest królem świata oraz — w zestawieniu ze Starym Testamentem — drugim Mojżeszem. Trzecią grupę ilustrują medaliony z przedstawieniami apostołów Piotra i Pawła oraz budowle architektoniczne, pochodzące z fundacji cesarskich: tzw. zespół Piotra i Marcelina wraz z grobowcem cesarzowej Heleny i Bazylika św. Piotra. Łatwo daje się

zauważyć bogatą ornamentykę, przepych, rozmach twórcy; okazałość góruje nad funkcjonalnością.

Pierwszy dzień sympozjum zamknęła bardzo miła i zarazem podniosła uroczystość podziękowania ks. dr. A. Boberowi za 35 lat pracy dydaktycznej. Ks. dr St. Longosz przedstawił zyciorys jubilata i przypomniał jego dokonania w pracy naukowej i wychowawczej. W dowód uznania wręczono ks. dr. A. Boberowi księgę pamiątkową, 6—7 zeszyt „Vox Patrum”. Zebrane tu *miscellanea patristica* zawierają 30 artykułów i przekładów „złożonych w hołdzie przez przyjaciół, kolegów i uczniów jednemu z najbardziej znanych powojennych tłumaczy i propagatorów myśli patrystycznej w Polsce”. Ks. doc. E. Stanuła złożył podziękowanie w imieniu dwóch katedr patrologii ATK. Wyrazy podzięk i uznania złożyli także obecni na sali uczestnicy sympozjum.

Pod przewodnictwem ks. dr. Sz. Pieszczocho rozpoczął się drugi dzień sympozjum. W tym dniu pierwszy referat wygłosił ks. bp doc. dr hab. J. Śrutwa, rozwijając temat: *Chrześcijanie w służbie tego świata — wizja Tertuliana i Augustyna*. Inspiracją dla tytułu tegoż referatu stało się dzieło św. Augustyna *De catechisandis rudibus*. Tertulian w swoich pismach wymienia szereg dziedzin życia, w których chrześcijanie biorą aktywny udział (rzemiosło, handel, rolnictwo, nauka), odpierając tym samym zarzut jakoby stronili od aktywnego życia publicznego. Nie dopuszcza myśli o obecności cesarza w Kościele. Chrześcijanie potrzebni są w istniejącej rzeczywistości, niekiedy pozostają z dala, ponieważ nie mogą zaakceptować pewnych zasad moralnych (teatr, urzędy). Odmienne już przedstawia się myśl biskupa Hippony. Chrześcijanie służą światu we wszystkich dziedzinach życia publicznego. Św. Augustyn — jak przedstawił to referent — bardziej związany z Kościołem, w jego duchu kształtuje swój punkt widzenia. Tertulian zaś idzie własną drogą, gdyż jego sytuacja jest trudniejsza. Państwo sięgało po to, co należało się Bogu. Starał się więc szukać rozwiązania, które pozwoliłoby uniknąć konfliktu między takim państwem a chrześcijaństwem.

Ks. dr T. Kaczmarek wygłosił komunikat: *Świat rzymski w ocenie chrześcijan z Kartaginy (III w.)*, głównie w oparciu o dzieło św. Cypriana *Ad Donatum*. Jawi się nam tu wizja Rzymu zarysowana w ciemnych barwach, świata pełnego perwersji, wewnętrznego rozkładu, niesprawiedliwości społecznej. Daje się także wyczuć pewnego rodzaju napięcie eschatologiczne — pewność bliskości końca świata. Tak ukazany świat rzymski ma zmusić — zdaniem Cypriana — chrześcijanina do przeprowadzenia głębokiej refleksji nad życiem.

Ks. doc. dr hab. M. Starowieyski *cum ira et studio*, jak z uznaniem stwierdzili uczestnicy sympozjum, zreferował temat: *Chrześcijanie w oczach pisarzy pogańskich II wieku u początków późniejszych stereotypów*. Jeśli I w. w zasadzie charakteryzuje się brakiem tego typu świadectw, o tyle II wiek przynosi ich sporo. Swetoniusz zdecydowanie negatywnie przedstawia chrześcijan jako jakąś nową zbrodniczą sektę — *superstitio nova et malefica*. Podobnie wzmiankował o chrześcijanach Tacyt. Te dwa świadectwa stanowią podstawę pod później ogólnie funkcjonujący stereotyp chrześcijan jako zabobonnej sekty. Rodzi się wśród pogan „antychrześcijańska plotka”. Lukian z Samosaty pozostawia świadectwo w utworze *O zgonie Peregrinosa*. W odpowiednio stworzonym klimacie wypowiedzi w „krzywym zwierciadle” podaje on charakterystykę też o chrześcijanach. Znamiennie są także świadectwa stoików: Epikteta i Marka Aureliusza. Wyczuwalny jest w ich wypowiedziach ton głębokiej pogardy. Cesarz Marek Aureliusz nie potrafi dostrzec ludzi — chrześcijan — równie wielkich jak on. Dla lekarzy Galena chrześcijanie to typowi fanatycy. Fronton z Cyry jest autorem wyjątkowo złośliwego i krzywdzącego opisu chrześcijańskiego sakramentu wtajemniczenia. Natomiast dzieło Celsusa to już zbiór usystematyzowanych inwektyw przeciwko chrześcijanom. Tak budowaną plotką o chrześcijaństwie

władze bardzo chętnie manipulowały według swojego uznania. Chrześcijańscy uczeni — apologety — na próżno starali się wyprostować tę nienormalną, kłamliwą sytuację. Niestety często nadal funkcjonują takie stereotypy połączone z obawą przed rewizją własnych poglądów.

Dr E. Jastrzębowska w swoim komunikacie poinformowała zebranych o przygotowywanej do druku książce H. Rahnera, *Kościół a państwo we wczesnym chrześcijaństwie*. Wydanie to jest opracowywane przez Instytut Wydawniczy PAX na podstawie drugiego wydania niemieckiego z 1960 r. Pozycja ta zawiera zestaw tekstów źródłowych opatrzonych komentarzami autora. Przekładu polskiego dokonali M. Radożycka (komentarze) i J. Radożycki (teksty źródeł). Poszczególne zestawy tekstów od Klemensa Rzymskiego, przez kolejne wieki, okres Bizancjum, aż do wielkiej schizmy, ilustrują główny temat, podkreślając nieustanne dążenie Kościoła do niezależności.

Po południu ostatnie spotkanie uczestników — przewodniczył ks. doc. dr hab. Wacław Eborowicz — wypełnił referat ks. dr. A. Eckmanna, pt. *Stosunek św. Augustyna do państwa rzymskiego w świetle jego korespondencji*.

Augustyn dowodzi, że największe nieszczęścia, jakie spadły na Rzym (także wspomnienie roku 410), zdarzyły się nie tylko w czasach chrześcijaństwa. Biskupowi Hippony zależy na istnieniu silnego Rzymu, ale opartego na chrześcijańskich zasadach postępowania. To znaczenie cnót obywatelskich — *virtus Romana* — utrzymywała cesarstwo w jego wielkości. Podobnie teraz — pisał Augustyn — dawne szlachetne zasady w powiązaniu z chrześcijańską moralnością mogą dodać świetności Rzymowi. Natomiast Państwo Boże określił on jako to, *cujus rex veritas, cuius lex caritas, cuius mos aeternitas*. Nadto chrześcijanie winni oprzeć swoje życie na cierpliwości, z której rodzi się pokój i zgoda. Zatem państwo to — ujmując najkrócej — społeczność powiązana wspólnym prawem dla wspólnego dobra, gdzie podstawę wszelkiej działalności stanowi sprawiedliwość. Natomiast idealne państwo opiera się na religii jedyne Boga i Jego przykazaniach.

Na zakończenie krótkiego podsumowania przedstawionych tematów dokonał ks. doc. dr hab. F. Drączkowski. Wyodrębnił on pięć zasadniczych grup tematycznych: państwo — Kościół, istniejące struktury społeczne, problem władzy, praca, zawód i dobra kulturowe oraz udział w życiu społecznym. Każdy z omawianych autorów formułuje własną opinię zależną w dużym stopniu od warunków zewnętrznych. Nadto daje się zauważyć rozdźwięk między proponowanymi teoretycznymi rozwiązaniami a praktyką życia. Ojcowie są reprezentantami pewnego rodzaju postawy eklektycznej. Dokonują wyboru istniejących problemów i na ich podstawie proponują własne rozwiązania, nie szukając generalnych rozstrzygnięć obejmujących całość życia społecznego.

Sympozjum z pewnością przybliżyło nam tę wciąż aktualną i istotnie ważną tematykę. Ciekawie sformułowana i obszerna treść referatów poszerzyła nasze widzenie wobec tak zarysowanych problemów.

ks. Bronisław Kądziela, Warszawa